

Смирнова Н.С.,
аспірант кафедри національної безпеки НАДУ

Компаративний аналіз національних систем забезпечення демографічної безпеки Білорусі, Росії, Молдови, України

У статті розглядаються особливості національних систем забезпечення демографічної безпеки Білорусі, Росії, Молдови, України.

Ключові слова: національна безпека, демографічна безпека, економічна безпека, соціальна безпека, демографічний суверенітет, відтворення населення.

Смирнова Н.С. Компаративный анализ национальных систем обеспечения демографической безопасности Беларуси, России, Молдовы, Украины

В статье рассматриваются особенности национальных систем обеспечения демографической безопасности Беларуси, России, Молдовы, Украины.

Ключевые слова: национальная безопасность, демографическая безопасность, экономическая безопасность, социальная безопасность, демографический суверенитет, воспроизводство населения.

Smyrnova N.S. Comparative analysis of national systems of demographic security in Belarus, Russia, Moldova, Ukraine

The article discusses the features of national systems of demographic security of Belarus, Russia, Moldova, Ukraine.

Key words: national security, population security, economic security, social security, demographic sovereignty Reproduction.

Постановка проблеми. За останні двадцять років пострадянські країни пережили переформатування базових основ суспільства: ціннісних, духовних, ментальних. Наслідками транзитивних процесів став відхід від традиційних моделей демографічної поведінки, яка протягом тисячоліть забезпечувала процеси формування народонаселення. Суттєві зміни у традиційних поглядах населення Білорусі, Росії, Молдови, України на сексуальну, матримоніальну, сімейну, прокреативну, репродуктивну, міграційну поведінку стали підґрунтям для розвитку деструктивних демографічних процесів на теренах більшості пострадянських країн. Цілком природно, що ця обставина вимагає нових концептуальних підходів щодо забезпечення демографічної безпеки.

Це й визначає зв'язок загальної проблеми з найбільш важливими науковими та практичними завданнями дослідження тенденцій розвитку демографічної і міграційної ситуацій, ускладнення змістових вимірів загроз демографічній безпеці в сучасних умовах та теоретико-методологічних засад державного управління демографічною безпекою. Такі завдання видаються надзвичайно відповідальними. Адже затримка у зміні традиційних підходів до забезпечення демографічної безпеки України призводить до консервації нашого відставання у цій сфері від найближчих країн-сусідів, таких як Білорусь, Росія та Молдова. Такий стан справ негативно впливатиме на ефективність державного управління демографічною безпекою і, відповідно, буде ускладнювати успішну реалізацію Стратегії національної безпеки України.

На підставі аналізу актуальних досліджень і наукових публікацій можна дійти висновку, що проблема демографічної безпеки завжди привертала увагу громадськості та науковців. Для вивчення цієї проблематики велике значення мають наукові праці зарубіжних та вітчизняних дослідників, зокрема: І.Амосова [1; 2], Грем

П.Херд та Гагика Саргсяна [3], Е.Лібанової [4], А.Платонова [5], В.Редкоуса [6], В.Сімоненка [7], С.Тіводара [8], Л.Тихонової [9], А.Харченко [10] та ін. Утім, комплексного аналізу проблем державного управління демографічною безпекою пострадянських країн ще бракує. З огляду на це *метою статті* є узагальнення і систематизація досвіду забезпечення демографічної безпеки Республіки Білорусь, Російської Федерації, Республіки Молдова та визначення можливості його використання в Україні.

Виклад основного матеріалу. Демографічна ситуація на теренах Росії, України, Білорусі, Молдови характеризується спільними характерними загрозами демографічній безпеці держав, такими як: низька народжуваність, несприятливі тенденції стану здоров'я та тривалості життя населення, прискорене розповсюдження ВІЛ/СНІДу, інших інфекційних захворювань, які передаються статевим шляхом, складна епідемічна ситуація щодо туберкульозу, висока смертність у працездатному віці, наявність проблем із репродуктивним здоров'ям; подальше старіння населення; певні деструктивні явища у шлюбно-сімейній царині; поширення соціального сирітства; дитяча безпритульність та бездоглядність; збереження ознак гендерної нерівності у соціально-трудовій, політичній сферах, сімейному житті; значна за масштабами трудова міграція, передусім нелегальна, та ін. [1–10].

Згідно із прогнозом Держкомстату Росії населення країни до 2016 р. скоротиться порівняно з початком 2001 р. на 10,4 млн осіб, або на 7,2% і становитиме 134,4 млн осіб [11], а Інститут демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України прогнозує скорочення населення України до 2050 р. до 36 млн осіб, що становитиме 20% від наявного на сьогодні населення [12]. За підрахунками білоруських демографів, у перспективі збережеться тенденція до скорочення чисельності населення республіки, яке зменшиться до 2030 р. на 166 тис. осіб і становитиме на початок 2030 р. 9,3 млн осіб [13], чисельність білорусів скорочуватиметься унаслідок від'ємного природного приросту, при цьому вчені прогнозують, що позитивний міграційний приріст буде стримувальним фактором скорочення населення. Однак треба зазначити, що позитивний міграційний приріст не компенсує природних втрат населення. Наприклад, у Росії за умови збереження існуючих тенденцій розподіл населення по території країни зазнає таких змін: збільшиться частка росіян, що проживають у європейській частині країни, при скороченні російської етнічної групи на північних і східних територіях, що, у свою чергу, створить можливість додаткових домагань щодо території держави.

Процес старіння населення країн, які аналізуються, призведе до погіршення співвідношення вікових груп молодшого й старшого працездатного віку. А зміна співвідношення у трудовій структурі населення, у свою чергу, послабить економічну складову держав і створить відповідні загрози економічній безпеці. До речі, у Росії чисельність населення, яке виходить за межі працездатного віку, до 2015 р. буде майже вдвічі перевищувати чисельність населення, що вступатиме у працездатний вік [11].

Реальна загроза економічній безпеці вищезначених країн пов'язана із зменшенням чисельності населення працездатного віку і, відповідно, скороченням економічного потенціалу країни. В умовах очікуваного економічного зростання скорочення чисельності економічно активного населення призведе до дефіциту робочої сили, який компенсується за рахунок нерегульованої міграції із країн Середнього Сходу, Китаю, В'єтнаму.

Зменшення чисельності молоді, яка вступає в працездатний вік, створює небезпеку загострення проблеми комплектування збройних сил, правоохоронних

органів та інших силових структур, що являє загрозу воєнній безпеці, збереженню оборонного потенціалу держав, охороні державних кордонів та вжиттю інших заходів, пов'язаних із національною безпекою.

Скорочення чисельності дітей і підлітків призведе до виникнення проблем з формуванням трудових ресурсів у Росії, Україні, Білорусі, Молдові, здатних відтворювати й розбудовувати матеріальний та інтелектуальний потенціал цих країн, зменшить обсяг підготовки кваліфікованих кадрів у загальноосвітніх, професійних і вищих навчальних закладах, зруйнує систему підготовки кадрів та створить загрозу в посиленні зовнішньої технологічної залежності цих держав. А вплив з Росії, України, Білорусі, Молдови кваліфікованих кадрів зумовить послаблення наукового, творчого й економічного потенціалу цих держав.

Наведені загрози, ризики, небезпеки демографічній безпеці Росії, України, Білорусі, Молдови потребують безпосереднього втручання для нейтралізації реальних та потенційних негативних впливів на національну безпеку держави на всіх рівнях державного управління, яка забезпечується у вищевказаних державах системою органів виконавчої влади і регулюється відповідними правовими механізмами. Державне управління демографічною безпекою повинно спиратись передусім на інституційно-правову базу.

Першою країною на пострадянському просторі, яка визнала демографічну безпеку найважливішим напрямом національної безпеки, стала Республіка Білорусь, яка прийняла Закон Республіки Білорусь “Про демографічну безпеку Республіки Білорусь” – документ, у якому встановлювалися правові та організаційні основи забезпечення демографічної безпеки. Інституційно-правове поле забезпечення демографічної безпеки представлено такими законодавчими актами і відповідними державними програмами: Конституцією Республіки Білорусь; Законом Республіки Білорусь від 4 січня 2002 р. “Про демографічну безпеку Республіки Білорусь”; указами Президента Республіки Білорусь від 9 листопада 2010 р. № 575 “Про затвердження Концепції національної безпеки Республіки Білорусь” та від 11 квітня 2011 р. № 136 “Про затвердження Програми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2011–2015 роки”; Директивою Президента Республіки Білорусь від 11 березня 2004 р. № 1 “Про заходи щодо зміцнення громадської безпеки та дисципліни; Національною програмою демографічної безпеки Республіки Білорусь на 2011–2015 роки від 11 серпня 2011 р. № 357.

Національною програмою демографічної безпеки Республіки Білорусь на 2011–2015 роки передбачена і система органів державної влади, які відповідають за забезпечення демографічної безпеки в Республіці Білорусь. Це, зокрема: Президент Республіки Білорусь, Рада Міністрів Республіки Білорусь (Міністерство праці та соціального захисту – координуючий орган), Національний комітет з народонаселення при Раді Міністрів Республіки Білорусь, обласні органи виконавчої влади, Мінський виконком [14].

Також 7 червня 2013 р. Постановою Ради Міністрів Республіки Білорусь № 464 було затверджено нове Положення про Національний комітет з народонаселення при Раді Міністрів Республіки Білорусь [15], головним напрямом діяльності якого є координація державної політики у сфері народонаселення та забезпечення демографічної безпеки Республіки Білорусь. Це доводить той факт, що першочерговими пріоритетами для органів державної влади є забезпечення демографічної безпеки Білорусі.

До складу комітету з народонаселення при Раді Міністрів Республіки Білорусь входять керівники міністерств освіти, інформації, культури, спорту й туризму, іноземних справ, архітектури й будівництва, житлово-комунального господарства, торгівлі, економіки, фінансів, юстиції, промисловості, природних ресурсів і охорони навколишнього середовища, сільського господарства й продовольства, міністерств по надзвичайних ситуаціях, внутрішніх справ, оборони, Комітету державної безпеки, Національного статистичного комітету, Президії Національної академії наук Білорусі, Академії управління при Президентові Республіки Білорусь, об'єднанню «Белгоспищепром».

Комітет з народонаселення при Раді Міністрів Республіки Білорусь був створений першим на теренах СНД і діє на постійній основі з 1999 р., опікується питаннями державної політики у сфері народонаселення та здійснює координацію проведеної у державі політики у сфері народонаселення та демографічної безпеки.

Пріоритети демографічної безпеки Російської Федерації знайшли відображення в таких нормативних документах: Конституція Російської Федерації (ст. 38); Сімейний кодекс Російської Федерації; Концепція демографічного розвитку Російської Федерації на період до 2025 року; Концепція державної міграційної політики Російської Федерації на період до 2025 року; Концепція державної сімейної політики Російської Федерації на період до 2025 року.

Концепція демографічної політики Російської Федерації – це не тільки система визначень найважливіших цілей, завдань і пріоритетів впливу на демографічне майбутнє країни, а й головний програмний документ у забезпеченні демографічної безпеки.

У Концепції сформульовані найважливіші напрями державної політики Російської Федерації у сфері народонаселення до 2025 року. Їх реалізація спрямована на стійкий соціально-економічний розвиток країни, який зумовлений інерційністю демографічних процесів і довготривалістю досягнення очікуваних результатів.

У Російській Федерації до системи органів державної влади, які забезпечують демографічну безпеку, входять: безпосередньо – Президент Російської Федерації, Рада Безпеки Російської Федерації, Уряд Російської Федерації (Міністерство праці та соціального захисту Російської Федерації – координуючий орган), регіональні органи державної влади Російської Федерації; опосередковано – Міністерство охорони здоров'я Російської Федерації, Міністерство економічного розвитку Російської Федерації, Міністерство освіти і науки Російської Федерації.

Стратегічні пріоритети у сфері забезпечення демографічної безпеки Республіки Молдова знайшли відображення в Національній стратегічній програмі у сфері демографічної безпеки Республіки Молдова (2011–2025 рр.), яка була прийнята у 2011 р. [16].

Стратегічні напрями забезпечення демографічної безпеки Республіки Молдова, які відображені в Національній стратегічній програмі у сфері демографічної безпеки, такі: підвищення рівня народжуваності шляхом створення сприятливих умов у суспільстві для створення сім'ї, народження й виховання дітей; збільшення середньої тривалості життя; зниження рівня міграції населення репродуктивного віку; просування ефективної політики у сфері еміграції й імміграції; адаптація до нової демографічної структури й увага до проблем старіння населення; поліпшення репродуктивного здоров'я населення і запобігання безплідності; створення рівних можливостей для всіх соціальних груп; розвиток солідарності між поколіннями; обмеження диспропорції при територіальному розподілі населення і депопуляції

деяких сільських районів і територій; удосконалення законодавчих рамок, що стосуються демографічного розвитку.

Варто зазначити, що ключовою проблемою у забезпеченні демографічної безпеки Республіка Молдова визначила підвищення рівня народжуваності. Складний характер феномену народжуваності в Молдові вимагає застосування цілого комплексу заходів, орієнтованих на усунення перешкод, які впливають на низький рівень народжуваності, віддаючи пріоритет таким завданням: підвищення соціального статусу багатодітної сім'ї, просування сімейних цінностей, створення сприятливих соціально-економічних умов для народження і виховання кількох дітей; розробка спеціальних заходів щодо стимулювання народжуваності з урахуванням територіальних відмінностей, особливо низького коефіцієнта народжуваності в міському середовищі; створення сприятливих умов для поєднання батьківських і професійних обов'язків; просування сімейного планування; розширення можливостей університетської освіти в плані підготовки фахівців з консультування з сімейних питань; розвиток державної й приватної системи послуг із сімейного консультування; допомога молодим сім'ям в одержанні власного житла (за допомогою системи пільгових кредитів, скорочення вартості житла при народженні другої, третьої й наступних дітей, одержання соціального житла). Всі ці цілі запобігання демографічним ризикам відображено в Національній стратегічній програмі у сфері демографічної безпеки Республіки Молдова. Відповідно до цього програмного документа головним завданням Уряду Молдови у сфері забезпечення демографічної безпеки є послідовне вирішення демографічних проблем з метою пом'якшення демографічного спаду і створення умов для кількісного і якісного зростання населення, зміцнення взаємозв'язку між демографічною та соціально-економічною безпекою з метою сталого розвитку держави. Обов'язки щодо реалізації дій із забезпечення демографічної безпеки у Республіці Молдова покладаються на такі органи державної влади: Уряд Республіки Молдова, а саме Міністерство праці, соціального захисту і сім'ї як орган публічної влади, наділений функцією координації зусиль з вироблення політичних заходів у сфері демографічної безпеки і розвитку, їх кореляції з іншими документами з інших питань соціально-економічної політики; галузеві центральні органи публічної адміністрації, інші центральні органи влади, організації й інститути; органи місцевої публічної адміністрації, Академію Наук Молдови та Національну комісію з питань народонаселення та розвитку при Уряді Республіки Молдова. До реалізації політики демографічної безпеки у Республіці Молдова також залучені наукові й освітні заклади, засоби масової інформації, громадські об'єднання, профспілки, міжнародні організації, такі як: Фонд Народонаселення Організації Об'єднаних Націй у Республіці Молдова (UNFPA); Академія публічного управління при Президентові Республіки Молдова тощо.

Порівнюючи стан забезпечення демографічної безпеки в Україні з її країнами-партнерами по Співдружності Незалежних Держав, треба зазначити, що, незважаючи на довготривалу демографічну кризу, в нашій країні проблемам демографічної безпеки приділяється недостатня увага, насамперед: в інституціонально-правовому полі існують тільки два документи, які опосередковано формують і регламентують сферу державної демографічної політики в Україні; це "Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року" та "Державна цільова соціальна програма підтримки сім'ї до 2016 року". Термін "демографічна безпека" згадується лише в "Методиці розрахунку рівня економічної безпеки Міністерства економічного розвитку і торгівлі України" [17], хоча у ст. 8 Закону України "Про основи національної безпеки

Україні” зміцнення демографічного і трудових ресурсного потенціалу держави, подолання кризових демографічних явищ віднесено до основних напрямів державної політики з питань національної безпеки [18].

У вітчизняному науковому дискурсі актуальні проблеми державного управління демографічною безпекою вивчені недостатньо, відсутній комплексний аналіз феномену демографічної безпеки, бачення державно-управлінського аспекту забезпечення демографічної безпеки, недостатньо вивченими залишаються питання вдосконалення державної політики забезпечення демографічної безпеки в Україні.

В Україні існує потреба у формуванні цілісної системи заходів державної демографічної політики, виробленні конкретних механізмів, які б протидіяли сукупності взаємопов'язаних та взаємозумовлених чинників, що спричиняють загрози, ризики та небезпеки у сфері демографічної безпеки, а також у чіткому нормативному визначенні функцій органів державної влади, які будуть відповідальними за демографічну безпеку в Україні.

На сьогодні систему забезпечення демографічної безпеки в Україні формують: Президент України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, обласні державні адміністрації, місцеві органи самоврядування. Варто зазначити, що в демократичному суспільстві суб'єктами забезпечення демографічної безпеки виступає не тільки держава в особі органів державного управління, а й інститути громадянського суспільства та засоби масової інформації, науковці, окремі громадяни.

Висновки

1. Порівняльний аналіз національних систем забезпечення демографічної безпеки України, Росії, Білорусі та Молдови становить особливий інтерес виходячи з того, що вищезначені країни мають загальне політичне, соціально-економічне й демографічне минуле, що знайшло відображення у віковій структурі населення, показниках народжуваності й тривалості життя. І після розпаду Радянського Союзу та здобуття незалежності ці держави переживають схожі перетворення в політичній, соціально-економічній і культурній сферах, що не могло не позначитися на демографічній складовій їх розвитку.

2. Порівняльний аналіз національних систем забезпечення демографічної безпеки України, Росії, Білорусі та Молдови довів схожість підходів у державному управлінні демографічною безпекою, насамперед у визначенні національних цінностей, інтересів та цілей. Виходячи з цього й системи забезпечення демографічної безпеки мають ознаки “родинної” схожості, але при цьому не позбавлені індивідуальних особливостей, які враховують національний менталітет, історичні та духовні традиції корінних етносів, соціально-економічну ситуацію в цих державах.

3. Структурно-функціональний аналіз систем забезпечення демографічної безпеки показав, що найбільш ефективно політика демографічної безпеки реалізована у Республіці Білорусь та Республіці Молдова. Про це свідчить не тільки побудова системи забезпечення демографічної безпеки цих країн, а й результативність вжиття заходів (законодавчих, економічних, соціальних) щодо запобігання ризикам і загрозам у демографічній сфері.

4. В Україні та Російській Федерації проблемам демографічної безпеки приділяється незначна увага. В офіційному дискурсі відсутнє поняття “демографічної безпеки”, демографічна безпека розглядається як частина економічної безпеки, тоді як в Республіці Білорусь та Республіці Молдова це поняття нормативно закріплене, а

забезпечення саме демографічної безпеки є пріоритетним напрямом політики національної безпеки.

5. Для забезпечення належного рівня демографічної безпеки в Україні необхідний цілий комплекс заходів у сфері державного управління, а саме: надання демографічній безпеці статусу пріоритетного напрямку в роботі органів законодавчої та виконавчої влади; проведення зваженої державної політики щодо стимулювання народжуваності до рівня, що забезпечить відтворення населення (зокрема із застосуванням економічних та соціальних заохочувальних методів, таких як: виплати родині з дитиною гідної допомоги, можливість дострокового виходу на пенсію після виховання певної кількості дітей тощо); реалізація державних програм у галузях охорони здоров'я, екології, умов праці з метою зниження смертності (тобто мінімізації втрат процесу відтворення населення); створення при Кабінеті Міністрів України Національної комісії з питань народонаселення та демографічної безпеки із наданням їй функцій проведення демографічної, наукової експертизи державних програм, проектів і законів, реалізація яких пов'язана із демографічними процесами та питаннями, які впливають на стан забезпечення демографічної безпеки; повернення українців-заробітчанин на батьківщину для компенсації депопуляційних втрат та ін.

6. Наявні проблеми системи забезпечення демографічної безпеки в Україні мають багатоаспектний комплексний характер, що зумовлює необхідність модернізації політики забезпечення національної безпеки, зокрема її демографічної складової; розроблення та реалізації нових стратегій і програм у цій сфері.

Завдання для національної системи забезпечення національної безпеки у демографічній сфері в умовах економічної нестабільності мають визначатися сучасними українськими реаліями зтяжної медико-демографічної кризи, економічною ситуацією в країні, реальним станом медичної та соціальної сфер й одночасно постійно вдосконалюватися та оновлюватися відповідно до суспільних змін і наукових досягнень.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в узагальненні і систематизації досвіду забезпечення демографічної безпеки країн ЄС та визначення можливості його використання в Україні.

Список використаних джерел

1. Амосов И. Н. Показатели демографического кризиса в контексте национальной безопасности Российской Федерации / И. Н. Амосов // Вестн. Воен. ун-та. – 2009. – № 4 (20). – С. 36–42.
2. Амосов И. Н. Демографические аспекты национальной безопасности Российской Федерации / И. Н. Амосов // Взаимодействие государственных органов в решении проблем обороны страны в мирное и военное время : материалы науч.-практ. конф., Москва, 31 окт. 2008 г. – М. : ВАГШ, 2008. – С. 100–105.
3. Грэм П. Херд. Споры о российской демографической безопасности: существующие тенденции и грядущие пути развития / Грэм П. Херд, Гагик Саргсян // Индекс безопасности. – 2007. – Т. 13. – № 3 (83). – С. 81–99.
4. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.
5. Платонов А. В. Протидія нелегальній міграції як чинник забезпечення національної безпеки України : дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01 / Платонов А. В. – К., 2006. – 195 с.
6. Редкоус В. М. Административно-правовое обеспечение национальной безопасности в государствах-участниках Содружества Независимых Государств : монография / В. М. Редкоус. – Пятигорск : РИА КВМ, 2010. – 560 с.

7. *Сімоненко В. В.* Порівняльний аналіз державної політики провідних країн світу щодо вирішення проблем демографічної кризи / В. В. Сімоненко // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. ОРІДУ. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 1 (29). – С. 320–326.
8. *Тиводар С. И.* Демографическая безопасность России: институционально-правовое обеспечение национальных интересов : дис. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02 / Тиводар С. И. – Ростов н/Д, 2008. – 345 с.
9. *Тихонова Л. Е.* Государственное регулирование демографических процессов в Республике Беларусь : дис. ... д-ра экон. наук ; спец. : 23.00.02 / Тихонова Л. Е. – М., 2002. – 294 с.
10. *Харченко А. В.* Демографические процессы как угроза и условие обеспечения национальной безопасности Российской Федерации : дис. ... д-ра полит. наук ; спец. : 23.00.02 / Харченко А. В. – Ставрополь, 2008. – 167 с.
11. О демографической ситуации в России // Офиц. сайт Федерального собрания Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iam.duma.gov.ru>
12. Населення України до 2050 року скоротиться до 36 мільйонів людей – демографи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25041979.html>
13. *Шахотько Л. П.* Демографический прогноз: коллекция идей или история ошибок / Л. П. Шахотько // Вестн. ЮНФПА. – 2011. – № 46. – С. 1–4.
14. Вопросы министерства труда и социальной защиты Республики Беларусь : Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 31 окт. 2001 г. № 1589 // Офиц. сайт М-ва труда и социальной защиты Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mintrud.gov.by>
15. Положение о Национальном комитете по народонаселению при Совете Министров Республики Беларусь : Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 7 июня 2013 г. № 464 // Офиц. сайт Совета Министров Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.government.by>
16. Национальная стратегия демографической безопасности Республики Молдова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://moydocs.ru/ekonomika/49773/index.html>
17. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України // Офіц. сайт М-ва економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738
18. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 29.